

สภาพเศรษฐกิจของสังคมสุโขทัย*

วิมลพร นพวิไล อภินิหาร

วารสารศิลปศาสตร์ ปีที่ ๖ เล่มที่ ๑

ความนำ

กค - ๓๐ - ๒๕๒๐

นักวิชาการเชื่อกันว่า นอกจากจารึกและตำนาน อันปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรเกี่ยวกับ
แคว้นสุโขทัยแล้ว ยังปรากฏหลักฐานจีนเกี่ยวกับแคว้นนี้อีกด้วย ส่งเสริมให้เห็นว่าแคว้น
นี้ได้มีการติดต่อกับต่างประเทศ^๑ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับประเทศจีนลักษณะการค้าของจีนกับ
ประเทศอื่นนั้น นับเนื่องเข้าอยู่ในระบบบรรณาการ^๒ (tributary system) ไทยเราเรียกว่าการ
จิ้มก้องอย่างไรก็ตามในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘, ๑๙ จีนขยายตัวด้านการค้าทางทะเลมากขึ้น ปลาย
สมัยราชวงศ์ซ่ง เอกชนมีบทบาททางการค้าทางทะเล ซึ่งกระทบกระเทือนระบบการค้าแบบ
บรรณาการ แต่ก็ทำให้พ่อค้าของจีนได้ติดต่อโดยตรงกับแหล่งค้าสำคัญในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้^๓
ย่อมแสดงให้เห็นว่าสุโขทัยเป็นแคว้นหนึ่งอยู่ในวงจรการค้าบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย
ลักษณะการค้าของสุโขทัยกับจีนเท่าที่ปรากฏในหลักฐานจีนเป็นเฉพาะแบบระบบบรร
ณาการเท่านั้น และบนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า อาณาจักรเสียนหรือเซียน ที่ปรากฏในหลักฐานจีนคือ
สุโขทัยระยะตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๓๒-๑๘๖๕ อาณาจักรเซียนส่งทูตและบรรณาการไปยังเมืองจีน ดังนี้^๔
พ.ศ. ๑๘๓๒ หลอหูและประเทศหญิง ส่งทูตไปถวายของพื้นเมืองเป็นบรรณาการแก่จีน
พ.ศ. ๑๘๓๔ หลอหู ส่งทูตไปถวายพระราชสาส์นอักษรทองคำ พร้อมเครื่องบรรณาการ

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย ทนุวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช เรื่อง "โครงสร้างของชนชั้นในสังคม
ไทยสมัยสุโขทัย และคั่นอยุธยา" (พ.ศ. ๑๘๐๐-๒๑๑๒)

๑. เคยเชื่อกันว่าพ่อขุนรามคำแหงเสด็จไปเมืองจีนถึงสองครั้ง ตามหลักฐานใหม่ว่าพระเจงจิ้นอักษร ผู้แปล
จดหมายเหตุจีนในประชุมพงศาวดารภาค ๕ แปลความคลาดเคลื่อนว่า "เสียมก๊กอ่องกั่มกั่ม มาเผ้า"
นายเจดิม ยงบุญเกิด และ Dr. E. Thadeus Flood แปลได้ความตรงกันว่า "มีพระบรมราชโองการให้
กษัตริย์เสียนก้านมู่กั่มมาเผ้า ถ้ามีเหตุก็ให้ส่งลูกหลาน และขุนนางชั้นผู้ใหญ่เข้าถวายสิ่งของ"
ศุ ขจร สุขพานิช, "จดหมายเหตุราชวงศ์ซ่ง การพิจารณาใหม่" *วารสารศิลปการ* ปีที่ ๑๕ เล่ม ๓
๒. คือระบบว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างจีนกับประเทศอื่น กำหนดให้ประเทศอื่นส่งบรรณาการมายังราช
สำนักสมัยราชวงศ์ซ่งแล้วได้ขยายแนวทางเกี่ยวกับบรรณาการนี้ออกไปหลายลักษณะ เช่น ให้เจ้าผู้ครอง
ประเทศซึ่งต้องการเป็นไมตรีกับจีนไปเผ้าด้วยตนเองหรือให้ส่งลูกไปเป็นตัวประกัน เป็นต้น มีลักษณะใช้
อำนาจมากกว่าสัมพันธ์ด้วยการยอมรับทางวัฒนธรรมแลกเปลี่ยนของขั้วบรรณาการอย่างแต่ก่อน กิจ
กรรมที่เกิดควบคู่ไปกับการส่งบรรณาการคือการค้า เพราะส่วนมากคณะทูตมักเดินทางเข้าประเทศจีน
พร้อมกับพ่อค้า ขณะเดียวกันการเข้าเผ้า การเลี้ยงต้อนรับ ทำให้ทั้งสองฝ่ายมีโอกาสได้แลกเปลี่ยนผลิต
ผลและวัฒนธรรม

- พ.ศ. ๑๘๓๕ ข้าหลวงใหญ่ภาคกลางตั้งส่งคนอันเชิญพระราชสาส์นอักษรทองคำของ กษัตริย์แห่งเขิน ไปยังนครหลวง
- พ.ศ. ๑๘๓๖ จักรพรรดิฉินมีพระบรมราชโองการให้ส่งทูตไปเรียกตัวกษัตริย์อาณาจักรเขิน
- พ.ศ. ๑๘๓๗ กันมู่ตึง ส่งราชทูตจากเมืองปี่จามปี่ มาถวายเครื่องราชบรรณาการมีพระบรมราชโองการให้กันมู่ตึง กษัตริย์แห่งเขิน มาเฝ้า ถ้าขัดข้องให้ส่งไอรสหรืออนุชา และอำมาตย์ผู้ใหญ่เป็นตัวจ่านำ
- พ.ศ. ๑๘๓๘ ทูตอาณาจักรเขินถวายพระราชสาส์น แล้วรีบเดินทางกลับให้ทันทูตฉินซึ่งเดินทางไปก่อน (ตามพระบรมราชโองการ) เพื่อจะเดินทางไปเขินด้วยกัน จักรพรรดิมีพระบรมราชโองการไม่ให้อาณาจักรเขินทำร้ายชาวมาลิกูร์ตามคำมั่นสัญญาที่เคยให้ไว้
- พ.ศ. ๑๘๓๙ หลอหู่ ถวายเครื่องราชบรรณาการแล้ว รับพระราชทานเสื้อปัก
- พ.ศ. ๑๘๔๐ จักรพรรดิพระราชทานเครื่องนุ่งห่มแก่ชาว อาณาจักรเขิน และ หลอหู่ ผู้นำเครื่องราชบรรณาการมาถวาย
- พ.ศ. ๑๘๔๑ เขินฮวน, โมลาญ, หลอหู่ ถวายของพื้นเมืองจักรพรรดิพระราชทานตราผู้ แก้วรัชทายาทเขินฮวน
- พ.ศ. ๑๘๔๒ เจ้าแห่งอาณาจักรเขิน ขอพระราชทานม้าขาว บรรดาฮวนจากทะเลใต้ สู้กู่ไก, สู้ลู่ทั้น, เป็นสาลี ถวายเครื่องราชบรรณาการ
- พ.ศ. ๑๘๔๓, ๑๘๕๗, ๑๘๖๑, ๑๘๖๕ อาณาจักรเขินส่งทูตถวายเครื่องบรรณาการ
- “เขิน” คือ “เสียม” และ “หลอหู่” คือ “หลอฮก” สมเด็จพระยาเจ้าดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เสียมมาจากคำสยาม คือ ราชอาณาจักรสุโขทัยและว่าหลอฮก มาจากคำ ละโว้ ส่วนการที่มีคำว่า “หลอฮกกัก” อยู่จนแผ่นดินพระเจ้ารามคำแหงซึ่งเชื่อกันว่าพระองค์ได้แผ่อาณาเขตกว้างขวางนั้น เพราะละโว้และอโยธยารวมอยู่ในอาณาจักรของพระเจ้าอู่ทอง จึงเรียกหลอฮกกัก^๕

๓. O.W. Walters, *The Fall of Srivijaya in Malay History*, (Kuala Lumpur : 1970 pp. 3-4.

๔. คณะอนุกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน, การสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน, “วารสาร แดงงานประวัติศาสตร์เอกสาร โบราณคดี”, ปีที่ ๗, เล่ม ๒, หน้า ๖๕-๗๕

๕. สมเด็จพระยาเจ้าดำรงราชานุภาพ, *พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*

บันทึกของโจวต้ากวาง ว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ^๖ ได้กล่าวถึงเส้นทางเดินจากทะเลใต้মনทลกวางตั้ง ผ่านทะเลฉวนจนถึงอาณาจักรจามปาโบราณ เดินทางตามลมกินเวลาครึ่งเดือนถึงพรมแดนประเทศเงินละ บ่ายหน้าไปทางทิศใต้และตะวันตกข้ามทะเลคุนหลุน คือทะเลบริเวณเกาะปูลูกอนดอร์ แล้วเข้าปากน้ำขึ้นไปทางเหนือถึงเมืองฉานัน คือ กำปงชนัง แล้วข้ามทะเลสาบถึงเมืองกำปงไกล้ ๆ นครหลวง แล้วบันทึกว่า “ดินแดนนั้นกว้างเจ็ดพันลี้ ทางทิศเหนือของประเทศนี้ใช้เวลาเดินทาง ๑๕ วัน ถึงจันเจิงทางตะวันตกเฉียงใต้ ใช้เวลาเดินทางครึ่งเดือนถึงเสียนหลอ ทิศใต้ใช้เวลา ๑๐ วันถึงพานหยู ทิศตะวันออกเป็นมหาสมุทร”

เสียนหลอ ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเงินละนี้ ตำแหน่งไม่ตรงกับแหล่งที่ตั้งของแคว้นสุโขทัย อาจเป็นไปได้ที่ว่าเงินให้ความสำคัญกับเมืองหรือบริเวณที่ติดต่อค้าขายได้โดยตรงคือทางใต้แถบนครศรีธรรมราชหรือบริเวณใกล้เคียง จึงบันทึกว่า เสียนหลออยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้^๗ เหตุผลอีกอย่างหนึ่งก็คือ ในการบันทึกของเงินนั้น มักให้ความสำคัญแก่เมืองที่ติดต่อค้าขายด้วยได้มากกว่าอย่างอื่น จึงมักเรียกชื่ออาณาจักรจากเมืองสำคัญ หรือสัญลักษณ์สำคัญของเมืองนั้น เช่น หลอฮก และรักตมฤตติกา (ดินแดง) หรือเซียะโ้ว อาณาจักรเสียนที่เงินติดต่อได้โดยตรงนั้นคงเป็นดินแดนทางตอนใต้ของประเทศไทยปัจจุบัน ซึ่งเงินถือเป็นพวกเสียน หรือ เสียม พวกเดียวกันก็เป็นได้

บริเวณที่มีเมืองสำคัญติดต่อกับจีนสมัยโบราณ ตั้งแต่สุโขทัยลงมาแบ่งได้เป็น “พระนครหลวง ๔ ตำบล”^๘ คือ สุโขทัย มีเมืองหลวงอยู่ที่สุโขทัย หรือศรีสัชนาลัย, ละโว้หรือศรีอยุธยา มีเมืองหลวงอยู่ที่ละโว้หรือศรีอยุธยา, สุพรรณมีเมืองหลวงอยู่ที่สุพรรณบุรีหรือเพชรบุรี, และนครศรีธรรมราชมีเมืองหลวงอยู่ที่ นครศรีธรรมราช ต่างตำบลเหล่านี้ต่างมีเจ้าปกครองมีอำนาจเสมอกันมิได้ขึ้นแก่กัน ถ้าพวกใดกล้าแข็งขึ้นจึงแผ่อำนาจไปทั่วถึง ฉะนั้นดินแดนเหล่านี้จึงเป็นรัฐในเครือสัมพันธ์ ซึ่งเงินติดต่อด้วย โดยนัยนี้เสียนหลอ หรือเซียะ ในหลักฐานจีนอาจหมายถึงแคว้นสุโขทัยซึ่งเป็นพวกเดียวกันกับละโว้อยุธยา สุพรรณบุรีและนครศรีธรรมราช หรืออาจหมายถึงกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งใน ๕ กลุ่มนั้นหรืออาจเป็นชื่อบ่งถึงกลุ่มคนในบริเวณดังกล่าวก็ได้เช่นกัน

๖: พ.ศ. ๑๘๓๘ พระเจ้าเจิวจิง แห่งราชวงศ์หงวน (Timur Khan) ส่งราชทูตไปกัมพูชา กู เฉลิม ยงบุญเกิด, แปล, บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ ๒๕๑๐), หน้า ๒

๗: เป็นชื่อสังเกตของมานิต วัลลิโภดม กู “สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน”, วารสารเมืองโบราณ, ปีที่ ๑, เล่มที่ ๓, หน้า ๙๙

๘: สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวิริยญาณวโรรส ประวัติศาสตร์-โบราณคดี, (กรุงเทพฯ : ๒๕๑๔), หน้า ๑๗.

จะเห็นได้ว่าการใช้หลักฐานจีนกำหนดขอบเขตและความสำคัญของแคว้นสุโขทัยไม่อาจทำได้เต็มที่ เพราะเป้าหมายในการจัดบันทึกของหลักฐานจีนค่านึงเรื่องระบบบรรณาการเป็นสำคัญ จึงมิได้มีเนื้อความ ซึ่งชี้ให้เห็นพื้นฐานด้านเศรษฐกิจการค้าของสุโขทัยโดยตรงพอที่จะทำให้เราสามารถกำหนดขอบเขตของรัฐและรูปแบบสังคมได้แน่นอน โดยไม่ต้องอาศัยข้อสันนิษฐานอย่างอื่นประกอบ

* มักจะกล่าวกันเสมอว่า ขอบเขตของอำนาจและความยิ่งใหญ่ของสุโขทัยนอกเหนือจากการที่พ่อขุนรามคำแหง ได้ขยายพระราชอาณาเขตไปกว้างขวางแล้ว ยังเป็นเพราะสุโขทัยเจริญทางการค้าสามารถผลิตเครื่องสังคโลกส่งขายเป็นสินค้าออก/ คำกล่าวนั้นจะเลยความจริงอย่างน้อยก็หนึ่งประการคือสภาพที่ตั้งของสุโขทัยมิได้เป็นศูนย์กลางทางการค้าเหมือนอยุธยา^๙ ฉะนั้นการค้าของสุโขทัยต้องขึ้นกับพันธมิตรที่มีต่อเมืองซึ่งอยู่ในเส้นทางการค้ากับต่างประเทศเป็นสำคัญ ที่สะทิงพระและนครศรีธรรมราช ได้มีผู้พบกระเบื้องสุโขทัยเป็นจำนวนมาก จึงสันนิษฐานว่าอาจมีการแลกเปลี่ยนซื้อขายกระเบื้องสุโขทัยลงมาทางใต้ชายฝั่งทะเล^{๑๐}

ส่วนการค้าภายในบริเวณใกล้เคียง เช่น แพรกศรีราชา พระบาง และเมืองในภาคเหนือ เช่น ตั้งแต่เมืองสองถึงลำปาง พบกระเบื้องสุโขทัยกับของทางภาคเหนือปะปนกันอยู่^{๑๑} อย่างไรก็ตามการติดต่อดังกล่าวอาจไม่ใช่การค้าขายโดยตรงก็ได้ อาจเป็นเพียงการแลกเปลี่ยนด้วยไมตรีเท่านั้น^{๑๒} เพราะกลุ่มเมืองแต่ละกลุ่มตามลุ่มน้ำ ต่างมีความพอเพียงทางเกษตรพอเลี้ยงได้อยู่แล้ว เส้นทางที่ใช้ต่อกันก็ไม่สะดวกนัก

สุโขทัยจะมีความสำคัญทางการค้าได้ ถ้าไม่ใช่เพราะที่ตั้งอยู่ในทำเลดีเช่นอยุธยา ก็ต้องเพราะสุโขทัยมีสินค้าเด่นที่เป็นที่นิยม ตามที่เราเข้าใจกันนั้นเชื่อว่า แคว้นสุโขทัยผลิตเครื่องสังคโลกเป็นสินค้าออกที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพ่อขุนรามคำแหง เพราะได้ไปเมืองจีนถึง ๒ ครั้ง และนำช่างจีนเข้ามา แต่ตามแนวการค้นคว้าสมัยใหม่ ปรากฏว่าพ่อขุนรามคำแหงไม่

๙. ได้มีผู้เสนอว่าการติดต่อกับทางใต้และชายทะเลนั้น มีเส้นทางเดินเรือได้ในแม่น้ำน่าน นอกเหนือจากทางเมาะตะมะและอ่าวไทย ดู ไพฑูรย์ สายสว่าง, พื้นฐานทางเศรษฐกิจของอาณาจักรสุโขทัย, เอกสารโรเนียวในการสัมมนาสังคโลกที่อ่าวไทย, หน้า ๘

๑๐. ศรีศักร วัลลิโภคม, รายงานผลการสัมมนาสังคโลกที่อ่าวไทยกับการวินิจฉัยปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมสมัยสุโขทัย "สหภาพภูมิประเทศและประชากรของอาณาจักรสุโขทัย" (วารสารโบราณคดี: ๒๕๑๔), หน้า ๑๑๓

๑๑. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

๑๒. ไพฑูรย์ สายสว่าง, เรื่องเดิม

ได้ไปเมืองจีนเลย เหตุผลดังกล่าวที่จะมาส่งเสริมความเจริญรุ่งเรืองของการผลิตสังคโลกสมัย
สุโขทัย จึงมีน้ำหนักลดน้อยลงไป

อีกประเด็นหนึ่ง ที่ควรพิจารณาก็คือ ลักษณะการผลิตเครื่องสังคโลก และลักษณะของ
เครื่องสังคโลกเอง เราไม่เคยมีหลักฐานแน่ชัดว่าการผลิตเครื่องสังคโลกรวมทั้งเครื่องปั้นดินเผา ผลิต
กันมาตั้งแต่เมื่อไร ซึ่งสิ่งนี้จะเกี่ยวข้องกับขนาดและความซับซ้อนของเตาผลิต ว่าจะกินขอบเขตใหญ่
โตกว้างขวางเพียงไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งสุโขทัย คริสต์ชนาลัยเป็นเมืองเก่ามาก่อน อาจมีการผลิต
ฝีมือระดับต้น หรือดับท้องถิ่นแต่มานานแล้วก็ได้ สังคโลกสุโขทัยน่าจะได้รับอิทธิพลการผลิตแบบ
ของขอม^{๑๓} หรือจากเตาเผาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือบ้าง ดังเช่นที่เตาบ้านกรวด ผลิตเครื่องปั้น
ดินเผาซึ่งเป็นเคลือบสีน้ำตาล เคลือบสีเขียวอ่อน และเคลือบสีขาว อายุประมาณ พุทธศตวรรษ
๑๘-๑๙^{๑๔}

๑๓. เครื่องดินเผาอบน้ำยาสมัลพบรี ซึ่งเรียกกันว่า ภาชนะขอม หรือโหมขอมอาจผลิตขึ้นในประเทศไทย
แล้วส่งไปกัมพูชา เพราะไม่มีซากเตาเผาเครื่องถ้วยชามในกัมพูชาเลย และเครื่องถ้วยชามพบรีนี้สืบต่อไป
ถึงเครื่องถ้วยเซียงค้าย

กุศลาศรารจารย์ หม่อมเจ้า สุภัททศ ติศกุล, *ศิลปสมัยลพบุรี*, (กรมศิลปากร : ๒๕๑๐) หน้า ๓๔-๓๕.

หมายเหตุ ความเห็นนี้ไม่ตรงกับข้อคิดเห็นของ Groslier ซึ่งยืนยันไว้หลายแห่งว่ามีร่องรอยของเตาเผาปรากฏ
อยู่ในกัมพูชา

ผู้วิจัยจึงต้องปัญหาเรื่องเตาเผาในกัมพูชานี้ยังไม่ยุติ

๑๔. ศรีศักร วัลสีโลกม, *รายงานผลการสัมมนาสังคโลกใต้อ่าวไทยกับการวิจัยปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม
สมัยสุโขทัย*, (วารสารโบราณคดี : ๒๕๑๕) หน้า ๙๖-๙๗); บางคนมีความเห็นว่าสังคโลกที่เคลือบสีน้ำ
ตาลนั้น เพียงแต่มีความเกี่ยวเนื่องบางอย่างกับแบบขอม ส่วนเครื่องสังคโลกที่เซียงแบบสีน้ำตาล อยู่
ในกลุ่มของสังคโลกจากสุวรรณโลกเท่านั้นและชื่อสุวรรณโลกนี้เป็นชื่อเรียกเมืองศรีสัชนาลัย ในพงศาวดาร
อยุธยา เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือ ๒๑ เครื่องสังคโลกจากเตาเกาะน้อยซึ่งทำขึ้นระหว่างปลายพุทธศ
ตวรรษ ๑๙ และกลางพุทธศตวรรษ ๒๑ จึงอาจหมายถึงเครื่องสังคโลกที่ทำจาก เซียงค้าย ศรีสัชนาลัย
และสุโขทัยก็ได้ทั้งสิ้น

ก. William Willetts, *Ceramic Art of Southeast, Asia*, (Singapore: 1971), p. 15-16

จากเรื่องราวดังกล่าวทำให้มีความเห็นว่า ถ้าสังคโลก เขียนมาจากคำว่า "สุวรรณโลก" คำนี้คงแพร่หลาย
สมัยอยุธยาไม่ก่อนหน้านั้น อาจทำให้เห็นว่า "สังคโลก" เป็นสินค้าที่รู้จักกันแพร่หลายสมัยอยุธยาก็ได้
ไม่ได้มีหลักฐานปรากฏที่ใด เลยว่า สังคโลก เป็นคำที่ใช้เรียกกันตั้งแต่สมัยสุโขทัย หรืออย่างน้อยตั้งแต่
สมัยพ่อขุนรามคำแหง แม้จะมีสิ่งที่เรียกว่า "สังคโลก" อยู่ในสมัยสุโขทัยก็ตาม

เกี่ยวกับเรื่อง "สังคโลก" ที่สุวรรณโลกคุณภาพดีกว่าที่สุโขทัย สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรง
ทรงเขียนไว้ว่า "ที่เมืองสุโขทัยมีเตาเผาและสังคโลกด้วยชามชกพบที่เตานั้นเนื้อหยาบ ฝีมือทำที่เลว
กว่าที่สุวรรณโลก เตาเครื่องถ้วยที่เมืองสุวรรณโลกทั้ง ๒ ตำบลนั้น ทำเลที่ใหญ่โตและมีเตามากมายกว่า
ที่เมืองสุโขทัย เศษเครื่องถ้วยชกพบที่เตาที่เป็นของเหนือดี เข้าใจว่าเครื่องถ้วยไทยที่ทำครั้งสมเด็จพระ
ร่วงนั้น โดยมากและเฉพาะที่เป็นของดี คงเป็นของทำที่เมืองสุวรรณโลก จึงปรากฏชื่อเรียกเครื่องถ้วย
ครั้งนั้นว่า "สังคโลก"

ก. สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเขียนไว้ว่า "เรื่องเครื่องถ้วยที่มีในเมืองไทย", *ตำนานเรื่องเครื่องถ้วย
และถ้วยปั้น*, (ร.พ. รุ่งเรืองรัตน์, พระนคร : ๒๕๐๗), หน้า ๓๑-๓๒

เมื่อมีการผลิตสังคโลกเป็นวัฒนธรรมที่ทำติดต่อกันมาแล้วเป็นเวลานาน ตลอดสมัยแคว้น
สุโขทัยเรื่องอำนาจไปจนสมัยอยุธยาด้วย ยิ่งถ้าต้องส่งเป็นสินค้าออกสำคัญ ขนาดของเตาก็ควรจะ
กินบริเวณใหญ่กว่านี้ มิใช่เล็กกว่าเตาที่เรียงกาหลง และสันกำแพง^๕ อุตสาหกรรมสังคโลกของ
สุโขทัยจึงน่าจะเป็นอุตสาหกรรมพื้นบ้านก่อนเป็นที่นิยมสืบกันมา^๖ และเป็นอุตสาหกรรมสินค้า
ออกสำคัญ เมื่ออยุธยาเข้ามาเป็นตัวกลางในการค้าสมัยปลายสุโขทัยเพราะอยุธยาเป็นสถานีการค้า
บริเวณนี้

ถ้าเป็นไปได้ว่าระยะแรกการผลิตเครื่องปั้นดินเผาแบบ ขอมมีอิทธิพลต่อเครื่องสังคโลกอยู่
บ้างระยะต่อมาก็ปรากฏลักษณะของจีนในเครื่องสังคโลกนั้นด้วย ช่วงจีน ๒ กลุ่ม ซึ่งมีวิธีการต่างกัน
ได้มาที่สุโขทัยและสวรรคโลก กลุ่มแรกเป็นพวกมาจากมณฑลโฮเป๋นทางเหนือของจีน เครื่องสังคโลก
ที่สุโขทัยมีลักษณะของกลุ่มนี้ แต่อีกกลุ่มฝีมือจากจีเกียง ลักษณะแบบเคลือบสีเขียวไขกาหรือ
เซลาดอน (celadon) ที่สวรรคโลก ฝีมือที่ประณีตผัดกันทำให้พอสรุปได้ว่าแบบสุโขทัยนั้นมาก่อน
สวรรคโลก เมื่อการผลิตที่สวรรคโลกขยายตัวมากขึ้นการผลิตที่สุโขทัยก็ลดลงเพราะฝีมือดีสู้กันไม่
ได้^๗ ระยะที่รับอิทธิพลจีนนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ลักษณะการผลิตแบบไทยและความเสรีไม่
ปรากฏอีกในเครื่องปั้นดินเผาของไทย วิลเลียม วิลเลตส์ เขียนว่า "ตามความเป็นจริงแล้วภาชนะ
ในกลุ่มซึ่งนับว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อนี้ ขาดคุณภาพแห่งความรู้สึกและเป็นตนเองอันเราพบเห็นใน

๑๕. ในแคว้นสุโขทัยมีแหล่งผลิตสังคโลก ๓ แห่งคือ :-

- เตาทุเรียง อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองสุโขทัยเก่า เนื้อที่ ๕๐๐๐ ตารางเมตร
- เตาบ้าย่าง อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของศรีสัชนาลัย เนื้อที่ ๕๕๐๐ ตารางเมตร
- เตาเกาะน้อย อยู่ห่างจากแก่งและเป็นไปตามลำแม่น้ำยม ประมาณ ๕ กิโลเมตร เนื้อที่ประมาณ ๑,๕๕,๐๐๐ ตารางเมตร

คู กรมศิลปากร, สมบัติใต้ทะเล, (พระนคร: ๒๕๑๘) หน้า ๑๐-๑๒ และคณะกรรมการปรับปรุง
บูรณะโบราณสถานจังหวัดสุโขทัย และจังหวัดกำแพงเพชร, รายงานสรุปผลงานพร้อมรูปถ่ายงานปรับปรุง
แต่งและบูรณะโบราณสถานเมืองสุโขทัยเก่า (นอกกำแพงเมือง) หน้า ๕๑

๑๖. เครื่องสังคโลกที่ผลิตมามีเป็นจำนวนมากที่จะใช้ในพิธีการและตกแต่งศาสนสถาน เช่น ที่วัดช้างรอบ
สุโขทัย เจ้าหน้าทีศิลปากรขุดพบ กะปุกสังคโลก โถสังคโลก ที่วัดกะฆามพบสิงห์สังคโลก จมอยู่ข้างวิหาร
แก้ววัดนี้เป็นวัดสร้างปลายสุโขทัย ที่วัดสังฆवास พบสิงห์สังคโลก; ที่วัดคันจันทร์พบหัวสิงห์สังคโลก และ
เครื่องประดับหลังคาวิหาร นอกจากนี้ยังพบโถสมัยราชวงศ์เหม็งและโถเคลือบขาวด้วยกัน ที่เจดีย์ราววัด
พระพายหลวง

คู คณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถาน จังหวัดสุโขทัยและจังหวัดกำแพงเพชร, เรื่องเดิม,
หน้า ๕๓, ๕๗, ๕๘, ๖๖.

๑๗. William Willetts, *Ibid.*, pp. 16-17

เครื่องปั้นดินเผาที่สุโขทัย เราไม่ได้พบความเสรีแห่งภาพลอยเส้น อันน่าชื่นชมของสุโขทัยอีกเลย ในเครื่องปั้นดินเผาของไทยผลิตขึ้นชั้นหลัง ไม่ว่าจะที่สวรรคโลกหรือเตาเผาระยะต่อมา”^{๑๘}

น่าเป็นไปได้ว่าก่อนที่อิทธิพลการทำเครื่องถ้วยชามแบบจีนจะได้ปรากฏ เราได้ผลิตเครื่องถ้วยชามเครื่องปั้นดินเผาที่เป็นแบบของชุมชนสุโขทัย ซึ่งอาจจะมีอิทธิพลขอมเจือปนอยู่^{๑๙} และไม่เรียกว่าเครื่องสังคโลก จนมาแพร่หลายด้วยฝีมือที่มีอิทธิพลจีน เข้ามาเพิ่มเติมสมัยหลัง เมื่อตำบลที่ผลิตได้ชื่อว่าสวรรคโลกในสมัยอยุธยา จึงเรียกชื่อ “สังคโลก” เครื่องสังคโลกที่แพร่หลายเป็นสินค้าออกรู้จักนิยมกัน อยู่ในระยะหลัง อาจจะเป็นปลายสุโขทัยหรือต้นอยุธยา ซึ่งระยะนั้น แคว้นสุโขทัยมิได้มีความเป็นปึกติมันคงภายใน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่ปลายสมัยพระเจ้าลิไท เป็นต้นไปจนถูกผนวกเข้าไปในอาณาจักรอยุธยาโดยสิ้นเชิง^{๒๐}

เมืองศรีสัชนาลัย-สุโขทัย

สุโขทัยเป็นรัฐที่เกิดจากชุมชนเมือง ขอบเขตแรกของชุมชนที่เป็นแคว้นสุโขทัย คือบริเวณที่เมืองศรีสัชนาลัย-สุโขทัยเป็นศูนย์กลางสำคัญ ตำนานเก่ามักเรียกชื่อสองเมืองคู่กันไป ในจารึกก็เช่นเดียวกัน ดังมีข้อความในจารึกหลักที่สองว่า “...แล้วพ่อขุนผาเมืองเอาพลเมื่อเมืองราดเมืองสากอไธ... ศรีสัชนาลัยสุโขทัย ขอมสมาดโฆลญ ลำพงรบ...” และในจารึกหลักที่ ๓ ว่า “พระยาฤาไทยราชผู้เป็น ลูกพระยาเลอไทย เป็นหลานแก่พระยารามราชเมื่อได้เสวยราชย์ในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย”^{๒๑}

หลักฐานทางโบราณคดีก็ปรากฏว่า เมืองทั้งสองนี้มีร่องรอยของศิลปวัฒนธรรมก่อนที่พ่อขุนบางกลางหาวจะขึ้นครองสุโขทัย จนกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง ได้ปกครองสืบต่อมา ที่สุดอาณาจักร

๑๘. William Willetts, *Ibid.*, p. 17 In fact, of course, vessels of this transitional group altogether lack the spontaneous and instinctual qualities we see in Sukhothai, and the delightful graphic freedom of Sukhothai is never afterwards reproduced in Thai ceramics, whether at Sawankaloke or the later kilns.

๑๙. อาจมีอิทธิพลของอันนัมก็ใช่ ๆ William Willetts, *Ibid.*, p. 18

๒๐. การแสดงเครื่องปั้นดินเผาของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่สิงคโปร์ ระหว่างเดือนมิถุนายนถึงกรกฎาคม ก.ศ. ๑๙๗๑ ณ พิพิธภัณฑ์ศิลป มหาวิทยาลัยสิงคโปร์ ผลงานส่วนใหญ่จากเตาที่สุโขทัย, สวรรคโลก, และเครื่องปั้นจากอันนัม ที่ปรากฏเป็นผลงานในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔, ๑๕ (พุทธศตวรรษ ๑๘, ๒๐) เก่าที่สุดคือ เครื่องปั้นดินเผาแบบขอมหรือ Khmer อายุตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๐-๑๓ ทำขึ้นในกัมพูชาและในไทย อายุล่าสุดคือเครื่องปั้นดินเผาจากเตาภาหลวงและสันกำแพง ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ ถึง ๑๖

๒๑. คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัยฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (ศิลปาบรรณาการ : ๒๕๔๘, หน้า ๓๗๒).

อยุธยาได้ผนวกสุโขทัยเข้าอยู่ในขอบเขตของตน ทั้งเมืองศรีสัชนาลัยและสุโขทัยมีอายุเก่าก่อนสมัย
สุโขทัยเป็นแคว้นแคว้นปกครองโดยกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง โบราณสถานที่บ่งชี้สภาพดังกล่าว เช่น
ศาลตาผาแดง วัดพระพายหลวง วัดศรีสวย วัดพระบรมธาตุเชลียง^{๒๒}

เมืองศรีสัชนาลัยคือส่วนขยายของเมืองเชลียงเดิม จากภาพถ่ายทางอากาศพบว่าเมืองเชลียง
กับศรีสัชนาลัยอยู่ติดกัน ซ้อนเมืองกันอยู่ และเป็นเมืองเดียวกัน ศรีสัชนาลัยอยู่ในบริเวณที่เป็นจุด
ยุทธศาสตร์สำคัญ มีแม่น้ำยมเป็นคูเมืองด้านตะวันออก ตะวันตกและใต้คือเทือกเขา นอกจากนี้
ยังเป็นเมืองหน้าด่านที่จะขึ้นไปทางเหนือ ทางเมืองลอง เมืองแพร่ เมืองสอง เมืองงาว ถึงลานนา
ศรีสัชนาลัยอยู่บนเส้นทางไปสู่ลาว จากทุ่งยังไปเมืองฝางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน ตามลำน้ำปาด
เข้าบริเวณลุ่มน้ำโขง^{๒๓} นอกจากนี้เมืองศรีสัชนาลัยยังมีประวัติต่อเนื่อง จนถึงสมัยอยุธยา เรียกว่า
เมืองสุวรรณคโลก

ศรีสัชนาลัยสำคัญในประวัติศาสตร์ความเป็นมาของแคว้นสุโขทัย ในการยกมารวมเมือง
สุโขทัยนั้น พ่อขุนบางกลางหาวต้องตั้งเมืองศรีสัชนาลัยให้ได้เป็นกำลังก่อน จารึกหลักที่ ๒ ว่า^{๒๔}
“พลพ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองรอดพาพ่อขุนผาเมืองผดจากันแลกัน พ่อขุนบางกลางหาวได้เมืองศรี-
สัชนาลัย” และในจารึกหลักที่ ๑ ปรากฏเรื่องราวพ่อขุนรามคำแหงทรงขุดพระธาตุกลางเมืองศรี
สัชนาลัยแล้วบรรจุพระธาตุไว้ในเจดีย์ ดังมีข้อความว่า “๑๒๐๗ ศกปีกุน ให้ขุดเอาพระธาตุออก
ทั้งหลายเห็นกระทำบูชาบำเรอแก่พระธาตุได้เดือนหกวัน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชนาลัย ก่อ
พระเจดีย์เหนือหกเข้า จึงแล้วตั้งเวียงผาล้อมพระธาตุสามเข้าจึงแล้ว” เมืองศรีสัชนาลัยซึ่งมีพระธาตุ
อยู่กลางเมือง คงเป็นเมืองเก่าสำคัญมาก่อนแคว้นสุโขทัยตามพงศาวดารเหนือ เมืองศรีสัชนาลัย
เกี่ยวข้องกับเรื่องพระร่วงอยู่หลายตอน ว่าพระยาอภัยคามณีให้เจ้าอรุณราชกุมาร หรือพระร่วง
อยู่กับบิดาของเจ้าเมืองศรีสัชนาลัย จึงเป็นพระยาในเมืองนี้ อีกตอนหนึ่งว่า พระร่วงได้ธิดาเจ้า
เมืองจีน เดินทางกลับศรีสัชนาลัย พร้อมกับบริวารจีน ๕๐๐ คน คนจีนจึงเข้ามาทำถั่วขามที่
เมืองศรีสัชนาลัยแต่นั้นมา และว่าพระร่วงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัย ลงอาบน้ำที่แก่งกลางเมือง

๒๒. มะลิ โคนันทียะ, “สถาปัตยกรรมรูปอาคารสมัยสุโขทัย, “คำบรรยายถึนครโบราณคดีสมัยสุโขทัย พ.ศ.
๒๕๐๓, (กรมศิลปากร . ๒๕๐๓), หน้า ๒๗๘-๒๗๙

๒๓. ศรีศักดิ์ วลลิตโกตม, “สภาพภูมิประเทศและประชากรของอาณาจักรสุโขทัย,” รายงานผลการสัมมนาสังค-
โลกให้อ่าวไทย กัการวิจัยดัยปัญหาเศรษฐกิจการเมือง และสังคมสมัยสุโขทัย, (วารสารโบราณคดี คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร : ๒๕๑๙), หน้า ๘๕-๘๗

๒๔. คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า ๓๗๒

(แก่งหลวง) แล้วอันตรธานหายไปไม่ปรากฏ^{๒๕} เราไม่สามารถสืบระยะเวลาและความเป็นจริงจาก เนื้อความเหล่านั้นแต่ข้อความนั้นแสดงการเกี่ยวพัน ระหว่างพระร่วงกับเมืองศรีสัชนาลัยว่าสำคัญใน ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของสุโขทัยสมัยราชวงศ์พระร่วง ไม่มากก็น้อย รับกับความสำคัญของ เมืองในจารึกที่เพิ่งอ้างถึง

เมืองศรีสัชนาลัยเป็นเมืองอยู่ตอนนอก เมื่อเปรียบเทียบกับสุโขทัยซึ่งเป็นเมืองภายใน เมืองศรีสัชนาลัยน่าจะเป็นเมืองเกษตรกรรมที่เลี้ยงตัวเองได้ดี เนื้อที่ทำการเพาะปลูกได้ผลดีอยู่ ระหว่างเมืองทั้งสอง กินเนื้อที่บริเวณอำเภอศรีมาศ อำเภอเมือง อำเภอทุ่งเสลี่ยม อำเภอศรีสำโรง อำเภอสวรรคโลก และอำเภอเมืองจังหวัดอุตรดิตถ์^{๒๖} จากการสำรวจตามโครงการพัฒนาลุ่มน้ำยม ปัจจุบันพบว่าทางเหนือของสุโขทัยปัจจุบัน แลบสวรรคโลกเป็นเขตมีน้ำใต้ดิน^{๒๗} น่าจะช่วย ส่งเสริมให้สภาพที่ดินของเมืองศรีสัชนาลัยอุดมดี

สองฝั่งของลำน้ำยม หลายตอนทำการเพาะปลูกไม่ได้ เพราะเป็นที่ลุ่มเกินไป น้ำหลากท่วมยังปรากฏให้เห็นแม้ในปัจจุบัน แหล่งเพาะปลูกของชุมชนศรีสัชนาลัย-สุโขทัยจึงมิใช่บริเวณ ลุ่มน้ำยมตรงที่เดียว ร่องรอยของชุมชนและวัดที่ค้นพบไม่อยู่บริเวณสองฝั่งน้ำยมโดยตรง^{๒๘} สภาพ เช่นนี้อาจเป็นสาเหตุหนึ่ง ที่ทำให้สร้างเมืองสุโขทัยขึ้นบริเวณตอนใน

เรื่องความเป็นมาของเมืองสุโขทัย แม้จะปรากฏในหลักฐานเอกสารไทย แต่ไม่สามารถ สืบค้นความแน่นอนได้ ตั้งในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า จันทราชาเป็นโอรสของพระเจ้าสุริยราชา เชื้อพระวงศ์พระเจ้าปทุมวงศ์ ครองเมืองสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๑๖๕๑ อยู่กินกับนางนาค มีโอรสชื่อ

๒๕. กรมศิลปากร, *พงศาวดารเหนือ*, (องค์การคำครุสภา : ๒๕๐๔)

๒๖. ศรีศักร วัลลิโภคม, *เรื่องเดิม*, หน้า ๘๔-๘๕

๒๗. Kingdom of Thailand Royal Irrigation Department, "Irrigation Drainage and Flood Control" "YOM BASIN STUDY, (1971) VII p. 7.

๒๘. ลำน้ำยมบริเวณแถบเมืองศรีสัชนาลัย-สุโขทัย อยู่บริเวณที่ราบเขตตาคอนบนลำน้ำและทุ่งราบในภาค เหนือภาคชั้นน้ำมาก เวลาฝนตกหนักหรือขาดฝน น้ำขึ้นลงอย่างรวดเร็ว ไหลล้นน้ำเข้าป่าท่วมเอืออยู่นาน วัน และในวงกว้าง คุณแผนกสถิติวิจัย กรมชลประทาน, *การชลประทานในประเทศไทย*, (๒๕๑๓), หน้า ๗๐

โครงการพัฒนาลุ่มน้ำยมสมัยปัจจุบัน วางโครงการขุดช่องระบายน้ำขนาดใหญ่และพังกั้นน้ำ เพื่อ ลดทกภัยในทุ่งราบสุโขทัยตอนล่าง และเพิ่มเนื้อที่เพาะปลูกในที่ราบ ซึ่งเคยมีน้ำท่วมเป็นประจำบริเวณนั้น ดู กรมชลประทาน, *โครงการพัฒนาลุ่มน้ำยม*, เอกสารโรเนียว, หน้า ๓ ในรายงานการศึกษา เกี่ยวกับที่ราบลุ่มแม่น้ำยม คณะกรรมการสำรวจสรุปสาเหตุ ๒ ประการ ที่ทำให้แม่น้ำยมหลากท่วมคือ ประการแรกเกิดจากแม่น้ำยมเอง ประการที่สองเกิดจากสาเหตุอื่น เช่น ตีแปรสัชนัย และน้ำหลากทาง เหนือจากแม่น้ำน่าน

ดู Kingdom of Thailand Royal Irrigation Department, *Ibid.*, p. 94.

พระร่วงซึ่งไม่ยอมส่งส่วยน้ำต่อเจ้ากรุงอินทปรัษฐ์^{๒๙} ก่อนหน้านั้นพงศาวดารเหนือกล่าวถึง พระร่วง
ปราบเขมรเมื่อ พ.ศ. ๑๕๖๐ ได้เมืองตองอู แล้วย้ายเมืองหลวงไปอยู่ศรีสัชชนาลัย สิ้นพระชนม์เมื่อ
พ.ศ. ๑๖๑๑^{๓๐} พงศาวดารโยนกกล่าวถึงเชื้อสายของพระเจ้าจันทราชา สืบมาจนถึงเจ้าอรุณกุมาร
(พระร่วง)^{๓๑}

เมืองสุโขทัยมีอายุตามหลักฐานโบราณคดีว่าเก่าแก่ตั้งแต่สมัยลพบุรี มีโบราณวัตถุหลาย
อย่างซึ่งเป็นของสมัยลพบุรี ผังเมืองสุโขทัยเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกำแพง ๓ ชั้นแบบขอม ผิดจาก
ผังเมืองส่วนมาก ตามที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา^{๓๒} โบราณสถานที่สำคัญและมีอายุเก่าคือ ศาลตาผาแดง
และประติมากรรมศิลา ๕ รูป ภายในศาลซึ่งแสดงอิทธิพลของศิลปะขอม พระปรางค์วัดพระพาย
หลวงและพระปรางค์วัดศรีสวายก็เป็นศิลปะขอม ทั้งหมดจัดเป็นศิลปะลพบุรี^{๓๓}

เมื่อดูจากที่ตั้ง เมืองสุโขทัยอยู่ก่อนข้างทางตอนในด้านตะวันตก ของลุ่มน้ำยมอยู่ใน
ตำแหน่งที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ ขอบเขตของเมืองสุโขทัยตามจารึกว่า แหล่งชุมชนและ
หมู่บ้าน อยู่ทิศตะวันออกและทิศเหนือของเมือง มีตลาดเป็นที่แลกเปลี่ยนผลิตผลด้านตะวันตกและ
ด้านใต้เป็นภูเขาสูงกว่าที่ลุ่มน้ำ จึงเป็นแหล่งน้ำสำคัญ ต้องนำน้ำจากแหล่งนี้ไปใช้เพื่อการเกษตร
คนจึงอยู่หนาแน่นทางด้านตะวันออกและทางเหนือของสุโขทัย ในขณะที่ทางใต้เป็นป่าเขาและ
อริยัญญิก เมืองสุโขทัยระยะแรกโดยเฉพาะสมัยพ่อขุนรามคำแหง จำนวนประชากรและเนื้อที่
เพาะปลูกคงไม่เป็นสัดส่วนสมดุลกัน จึงได้จารึกไว้ว่า ได้ช่วยสนับสนุนให้คนมาตั้งบ้านตั้งเมือง
ซึ่งกำลังคนนี้เป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการผลิตทางเศรษฐกิจ และเป็นพื้นฐานอำนาจทางการเมือง
สมัยโบราณด้วย

ชลประทานสมัยสุโขทัย

การชลประทาน คือ พื้นฐานสำคัญยิ่งสำหรับชุมชนเกษตรกรรม เป็นสิ่งซึ่งมนุษย์จะเลียนแบบ
ผู้ใดโดยตรงไม่ได้ ต้องปรับปรุงให้มีลักษณะเฉพาะท้องถิ่นของตน จึงจะใช้ประโยชน์ได้ดี สุโขทัย
เคยเป็นเมืองมาแล้ว แต่สมัยลพบุรี ศิลปวัฒนธรรมมีลักษณะการรับแบบขอมมาปรับให้เข้ากับควม

๒๙. กรมศิลปากร, *คำให้การชาวกรุงเก่า*, (คลังวิทยา : ๒๕๐๗), หน้า ๑๑-๑๗

๓๐. กรมศิลปากร, *พงศาวดารเหนือ*, (องค์การคำครุสภา : ๒๕๐๔), หน้า ๓๔๙-๓๕๒

๓๑. กรมศิลปากร, *พงศาวดารโยนก*, (คลังวิทยา : ๒๕๐๗), หน้า ๖๓-๖๔.

๓๒. ศรีศักร วัลลิโภดม, *เรื่องเดิม*, หน้า ๘๕

๓๓. นักโบราณคดีบางท่านมีความเห็นว่า ศาลตาผาแดง เป็นแบบสมัยนครวัด, พระปรางค์วัดพระพายหลวง
เป็นแบบสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระปรางค์วัดศรีสวายก็เช่นเดียวกัน

ดู ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรรักษา ติกกุล, *ศิลปะสมัยลพบุรี*, (กรมศิลปากร : ๒๕๐๐) หน้า ๑๒-๑๔

นิยมท้องถิ่น จึงอาจเป็นไปได้ที่สุโขทัยได้ถูกสร้างขึ้น ให้เหมาะกับการจัดระบบเอาน้ำมาใช้ ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่เจริญมากของกัมพูชาโบราณ จนเมื่อพ่อขุนบางกลางหาวขึ้นครองเมืองสุโขทัย ก็ยังคงใช้ระบบชลประทานแบบเดิม ในตัวเมืองสุโขทัยและใกล้เคียงเพราะเหมาะกับสภาพภูมิศาสตร์

เมื่อการชลประทานเป็นเรื่องของระบบที่ต้องปรับปรุงให้เหมาะกับท้องถิ่น และความสามารถของชุมชนนั้น เป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งมีการสืบเนื่องในชุมชนที่มีการรับส่งทางวัฒนธรรมระหว่างกันและกัน ระบบเก็บกักน้ำที่ใช้บารายของขอม จึงน่าจะมีผลต่อระบบการชลประทานในตัวเมืองสุโขทัยไม่มากนักน้อย ดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และตอนบนของลุ่มน้ำก็อยู่ในแหล่งการรับวัฒนธรรมแบบขอมมาแต่ก่อน

ประวัติความเป็นมาของชลประทานแบบขอม เริ่มแต่สมัยเงินละ ได้มีการเก็บกักน้ำไว้ในอ่างเก็บน้ำใช้สำหรับฤดูแล้ง และมีการขุดคูเมือง เมื่อพระเจ้าอินทรวรมันแห่งกัมพูชาเสด็จมาประทับที่รอลวย (Roluos) ได้ฟื้นฟูระบบชลประทานแบบเงินละ แต่ทำให้ใหญ่กว่าเก่า ๑๐ เท่า เริ่มขุดทะเลสาบขึ้นด้วยฝีมือมนุษย์ เป็นทะเลสาบประดิษฐ์ เรียกว่าบาราย (baray)^{๓๔}

บารายประกอบด้วยเขื่อนดิน ซึ่งรับน้ำจากแม่น้ำสองสาย ถัดลงมาที่พื้นดิน ซึ่งต่ำกว่าระดับน้ำเหนือเขื่อน ก็สร้างคลองชลประทานส่งน้ำไปยังแปลงข้าว ใช้ประโยชน์จากความลาดของพื้นดินปล่อยน้ำไหลลงมา พร้อมทั้งเก็บกักน้ำไว้ในคูเมือง แล้วส่งผ่านสู่ทุ่งนาอีกครั้งหนึ่ง^{๓๕}

การชลประทานที่นครหลวง นครวัด ก็มีลักษณะของระบบดังกล่าว สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้ขุดคูเมืองที่นครหลวง ขุดทะเลสาบและบารายได้ปรับปรุงระบบไฮดรอลิกขึ้นใช้ที่พระนคร ทำอย่างซับซ้อนไม่ให้น้ำเสียโดยเปล่าประโยชน์เลย โดยอาศัยเส้นทางส่งน้ำซึ่งเป็นคลองคูขนานไปกับถนน^{๓๖}

ระบบชลประทานตามที่ได้แสดงมานั้น อาศัยหลักสำคัญ ๒ ประการ คือ

๑. สภาพธรรมชาติอันเป็นพื้นลาดชัน การชลประทานที่ทำขึ้น จึงต้องอาศัยแรงดึงดูด ไม่ใช่เครื่องมือหรือเทคนิควิธีอื่นใด อาศัยเพียงพื้นที่ลาดชันเป็นแรงส่งน้ำ ไปตามคลองส่งน้ำอีกต่อหนึ่งทั้งนี้ย่อมหมายถึงว่าการขุดอ่างเก็บน้ำ (reservoir) มิใช่เป็นสิ่งจำเป็นสูงสุดในการเอาน้ำไปใช้เพื่อการเกษตร เพราะการขังน้ำไว้ในภายหลัง ไม่สะดวกเท่าการควบคุมให้น้ำไหลไปตามแนวลาดเพื่อช่วยรักษาความชุ่มชื้นของพื้นดินอยู่เสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนซึ่งไม่มีแรงงานพอ

๓๔. Bernard Philippe Groslier, *Indochina*, (Holland : 1962), pp. 94-95, 106.

๓๕. *Ibid.*, pp. 152-173.

๓๖. *Ibid.*, p. 173.

สำหรับชุดอ่างเก็บน้ำใหญ่ อันมีขอบคุ้ยคันดินสูงใหญ่แข็งแรง ถึงหากมีแรงงานพอ อ่างเก็บน้ำที่ขุดขึ้น ก็มักมีขนาดใหญ่มาก และทำหน้าที่เป็นเขื่อนกักน้ำอยู่ในตัวด้วย

๒. การสร้างบาราย^{๓๗} อันประกอบด้วยเขื่อนกั้นน้ำหลายเขื่อน ยกขึ้นสูงกว่าระดับที่จะทำการท่อน้ำ เขื่อนเหล่านี้คือคันดินที่ปรากฏสูงเป็นคัน ทำให้สองข้างของคันดินเหล่านี้ กลายเป็นคลองสองคลองที่ขุดขึ้นเป็นแนวประกบคันดินอยู่ทั้งด้านในและด้านนอก เมื่อน้ำฝนตกลงมาที่บาราย จะขังอยู่ตามคลองขังน้ำ ซึ่งลึกประมาณ ๒ เมตร เขื่อนคันดินเหล่านี้มักปรากฏในรูปทะเลสาบประดิษฐ์หรืออ่างเก็บน้ำ ซึ่งมีจุดประสงค์ทำขึ้นเพื่อปล่อยกระแสน้ำไปตามทางลาด

บารายยังเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้กับพื้นดิน เนื่องจากเขื่อนเก็บกักน้ำและตะกอนตกค้างจากน้ำไว้ การสร้างเขื่อนรับน้ำเป็นทอดๆ แบบบาราย สามารถเอาน้ำจากข้างบนมาใช้ได้เต็มที่ ไม่ต้องกลัวว่าน้ำที่กักไว้จะแห้งขอด นอกจากนี้ถ้าหากมีการทำคูส่งน้ำ จากเขื่อนกั้นน้ำ ให้เป็นทางน้ำที่สูงกว่าพื้นราบ สามารถบังคับให้น้ำไหลไปตามทางที่ต้องการ อีกทั้งเขื่อนซึ่งทำเป็นดินพูนสูงยังดูชุ่มชื้นน้ำได้ดี

การชลประทานดังกล่าว อาศัยธรรมชาติมากกว่าเครื่องมือและเทคนิควิธีอื่น อาณาจักรกัมพูชาโบราณได้ใช้วิธีชลประทาน สร้างความยิ่งใหญ่ให้กับประวัติศาสตร์ของตน โดยอาศัยการจัดระบบผังเมืองอันซับซ้อนแต่เป็นระเบียบและรูปแบบทางศิลปะ ให้สอดคล้องกับระบบชลประทานปราสาทหินของขอมที่สร้างขึ้น ต้องอาศัยความประสานกันของทั้งสามสิ่งนั้น

รูปแบบทางสังคมและการปกครองของกัมพูชา จึงมีการควบคุมอำนาจ^{๓๘} พระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้า จัดระบบปกครอง ผังเมือง วางแผนการเกษตร บันดาลความชุ่มชื้นให้แก่พื้นดิน เป็นผู้กำหนดการใช้แรงงาน สร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ ขุดคูคลอง ปราสาท ตามผังเมืองที่วางไว้ เป็นโครงการที่ต้องอาศัยแรงงานมากในการสร้างและบำรุง รัฐที่มีอำนาจสูงสุดเท่านั้นจึงจะทำได้ เมื่อได้อำนาจอ่อนลง จักเกิดปัญหาว่า สร้างขึ้นใหม่ไม่ได้รับการไว้อย่างเดิมก็ไม่ได้ แรงงานไร่งานเพิ่มมากขึ้น นำไปสู่การเสื่อมของราชัน

เท่าที่กล่าวมาพอกำหนดได้ว่า การชลประทานหรือระบบนำน้ำมาใช้สะท้อนความจริง ๒ ประการ คือ

๓๗. บางครั้ง Groslier ให้คำจำกัดความว่า คือ ทะเลสาบประดิษฐ์
ก. Groslier, *Ibid.*, and B.Ph. Groslier, "Agriculture et Religion dans l'Empire anykorien," in *Etudes Rurales* (1974), 53-56, janv.- dec., pp. 95-117

๓๘. สังคมของขอมเป็นตัวอย่างของสังคมแบบไฮครอลิก ที่รัฐทำการจัดระบบแบ่งแรงงาน เกณฑ์แรงงานควบคุมน้ำ ในชุมชนเกษตรกรรม

๑. การปรับตัวของชุมชนให้เข้ากับสภาพธรรมชาติ

๒. ลักษณะการใช้อำนาจควบคุมสังคมและจัดระเบียบสังคม

หลักการเหล่านั้นสามารถนำมาใช้พิจารณา สภาพสังคมของชุมชนกลุ่มเมืองศรีสัชชาลัย-
สุโขทัยได้ ตัวเมืองสุโขทัยแลบริเวณใกล้เคียงอยู่ก่อนมาทางเขาด้านตะวันตกและด้านใต้ ไม่
สามารถแสวงประโยชน์จากที่ลุ่มสองฝั่งน้ำได้เต็มที่ เหมือนทางเขตลานนา ซึ่งใช้ประโยชน์จากการ
สร้างฝายทดน้ำ^{๓๙} ให้มีระดับสูงตามต้องการ แล้วชุดเมืองส่งน้ำลดลาดไปตามระดับภูมิประเทศ
เป็นการชลประทานแบบเหมืองฝาย^{๔๐}

ตามหลักฐานทางโบราณคดีแถบเมืองสุโขทัยเก่า และบริเวณใกล้เคียง ปรากฏร่องรอยการ
เอาน้ำมาใช้ในตัวเมือง^{๔๑} การเอาน้ำมาใช้จากสภาพภูมิประเทศแบบนี้ ก็ต้องเก็บน้ำไว้เป็นระยะ
แล้วส่งน้ำไป นับเป็นความจำเป็นที่ผู้คนในชุมชนนั้นต้องทำ เพื่อให้เหมาะกับสภาพภูมิศาสตร์อย่าง
หนึ่งและเพื่อให้เหมาะกับผังเมืองแบบง่ายที่ได้วางไว้แล้วอีกอย่างหนึ่ง

จากสภาพภูมิศาสตร์จะเห็นได้ว่า บริเวณตั้งแต่เมืองสุโขทัยถึงศรีสัชชาลัย แบ่งออกได้
กว้าง ๆ เป็นส่วนที่สูง (Upland) และส่วนที่ต่ำ (Lowland) เมื่อคำนึงถึงสภาพภูมิศาสตร์ เทคนิค
วิธีและเป้าหมายเป็นหลัก เราแบ่งการชลประทานบริเวณนี้ได้ ๒ แบบ คือ

๑. แบบที่เก็บน้ำไว้ ใช้ในตัวเมือง และสร้างทำนบกักน้ำ สำหรับตัวเมืองสุโขทัยและ
บริเวณใกล้กำแพงเมือง ซึ่งเป็นส่วนที่สูง

๒. แบบที่ต้องทำเขื่อนกักน้ำ อาศัยคูคลอง คูขอยส่งน้ำ และเหมืองฝาย สำหรับส่วนที่ต่ำ

อันได้แก่ทางตอนเหนือและตะวันออก บริเวณสองข้างถนนพระร่วง และที่เลยลำน้ำแม่ลำพันออกไป
เมืองสุโขทัยแม้จะไม่ใหญ่เท่ากับเมืองสำคัญของขอม แต่เห็นได้ว่าการวางแบบแผนไว้
ก่อนสร้าง เพราะลักษณะเมืองเป็นระเบียบ มีการเก็บกักเอาน้ำมาใช้ เมืองสุโขทัยตั้งอยู่ตรงที่ลาดเชิง
เขาเมื่อฝนตกน้ำไหลจากเทือกเขาสูงที่ราบ นักโบราณคดีบางท่านแสดงความเห็นว่า กำแพงเมืองด้าน
ตะวันตก มีทำนบช่วยในการระบายน้ำเข้าเมือง ผ่านกำแพงชั้นใน ลงสู่ตระพังเงิน, ตระพังตระกวน

๓๙. การขุดเหมืองทำฝายมีมาแต่ก่อนพ่อขุนมั่งรายจะเข้าตีอาณาจักรศรีวิชัย เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ จนปัจจุบัน
สมัยนั้นก็มีกฎหมายและข้อบังคับสำหรับการเหมืองฝาย ปรากฏในมั่งรายศาสตร์

คู โกรศรี นิมมานเหมินท์, "กฎหมายชลประทานของพ่อขุนเม็งราย", วารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์,
ปีที่ ๓, ฉบับที่ ๑, หน้า ๑๐-๑๔.

๔๐. แผนกสถิติวิจัย กรมชลประทาน, เรื่องเดิม หน้า ๒

๔๑. มีรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ในตอนต่อไป

ผ่านท่อข้างตระพังเข้าคันคูวัดมหาธาตุ ลงสู่ตระพังทอง ตระพังสอ แล้วจึงไหลลงสู่คลองแม่ลำพัน^{๔๒}

จากการขุดค้นทางโบราณคดียังได้พบ แนวคันดินระหว่างเขากิวอ้ายมายังเขาพระบาทใหญ่ ซึ่งสันนิษฐานว่า คือ สรีดภางส์ หรือ ทำนบพระร่วง^{๔๓} จากทำนบนี้มีธารน้ำไหลลงสู่คลองเสาหอ คือ อ่างหิน ไชกพม่า ไชกอ้ายก่าย ไชกพระร่วงลับพระขรรค์ ไชกน้ำดิบชะนาว ไชกเรือ ตามอัญ ตรงมุมกำแพงด้านตะวันตกเฉียงใต้ ยังมีคันกันน้ำ ๖๐ เมตร บังค้ำน้ำจากคลองเสาหอ เข้าไปที่กำแพงเมือง เพื่อให้ไหลลงสู่ตระพัง^{๔๔}

แผนที่บริเวณเมืองสุโขทัยเก่า แสดงรูปคูคันดิน ๔ แห่ง ในขอบเขตที่ใกล้และเนื่องกับตัวเมืองมาก คูคันดินอยู่ทางเหนือสองแห่ง ทางทิศตะวันตกใกล้เขา ๑ แห่ง ทิศตะวันออกเฉียงเหนืออีก ๑ แห่ง เป็นขนาดใหญ่ที่สุดในทั้งหมด กรมศิลปากรเรียกคันดินทั้ง ๔ แห่งนั้นว่า “อ่างเก็บน้ำโบราณ” สภาพภูมิประเทศเช่นนั้น การขุดอ่างเก็บน้ำโบราณขนาดใหญ่ไม่น่าจะเป็นประโยชน์สำหรับการเพาะปลูกเท่าที่ควร ตระพังซึ่งมีอยู่ทั่วไป สนองจุดประสงค์ของการเก็บน้ำไว้กินไว้ใช้พอเพียงแล้วยิ่งกว่านั้นคูคันดิน ๒ แห่งทางเหนือซึ่งอยู่ด้านตะวันออกของวัดพระพายหลวง ก็อยู่ใกล้กับสระน้ำขนาดใหญ่ ที่ขนาบวัดพระพายหลวงอยู่ทั้งสองด้านอีกด้วย

ในภูมิประเทศซึ่งเป็นที่เนินลาดลงต่ำ สิ่งที่เรียกว่า “อ่างเก็บน้ำ” บางแห่ง น่าจะทำหน้าที่เป็นเขื่อนเก็บกักและส่งน้ำแบบบาราย มากกว่าเพียงอ่างเก็บน้ำ บางแห่งมีลักษณะดินเกินกว่าจะเป็นอ่างเก็บน้ำ ก็ควรที่จะได้ทำการศึกษาและพิจารณาเสียใหม่ว่าเป็นอะไรแน่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคันดินล้อมรอบทางด้านตะวันออก ซึ่งมีร่องรอยของวัดอยู่ในระดับต่ำ และมีสระน้ำอยู่ภายในคันดิน^{๔๕} ยิ่งกว่านั้นการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ ต้องอาศัยแรงงานมาก เกินกำลังชุมชนที่จะสร้างขึ้น

อย่างไรก็ตาม พอสรุปได้ว่า ลักษณะการชลประทานในส่วนที่สูงเป็นแบบบาราย มีเป้าหมายเพื่อเอาน้ำมาใช้ในตัวเมืองก่อน แสดงว่าชุมชนต้องหาวิธีใช้ระบบชลประทานให้เหมาะสมกับ

๔๒. มะลิ โกลด์มันท์เยะ, “การชลประทานของเมืองสุโขทัยเก่าสมัยสุโขทัย,” ใน *คำบรรยายสัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย พ.ศ. ๒๕๐๓*, (กรมศิลปากร: ๒๕๐๗), หน้า ๒๗๔

๔๓. วิธีการอย่างหนึ่งในการรักษาปริมาณและระดับน้ำไว้ เพื่อประโยชน์ คือ การสร้างทำนบกั้นหุบเนิน เป็นแหล่งเก็บน้ำขนาดเล็ก เช่น อ่างเก็บน้ำบางพระ, อ่างเก็บน้ำพ่อขุนรามคำแหงมหาราช

กู แผนกสถิติวิจัย กรมชลประทาน, *เรื่องเดิม*, หน้า ๒

จากอ่างเก็บน้ำนั้นน้ำถูกแจกจ่ายไปตามที่นารอบ ๆ ด้วย ทั้งนี้อาศัยระบบที่ Groslier ได้กล่าวไว้ในนครวัด

กู Groslier, *Indochina*, (Holland; 1962)

๔๔. มะลิ โกลด์มันท์เยะ, *เรื่องเดิม*, หน้า ๒๗๖-๒๗๗

๔๕. ข้อมูลจากการทำสำรวจสนาม

สถาปัตยกรรมศาสตร์และตามกำลังของตน ไม่จำเป็นต้องเป็นแบบเดียวกับระบบของขอมสุโขทัยแม้ผังเมืองจะมีระเบียบแต่ก็ไม่ซับซ้อน อีกทั้งเป็นเมืองของชุมชนที่นับถือพุทธศาสนา และเป็นแคว้นซึ่งเพิ่งก่อตัวใหม่ ยังต้องแสวงหาและช่วยเหลือผู้คนให้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นบ้านเป็นเมือง ย่อมไม่สามารถวางแผนงาน เกณฑ์แรง ควบคุมการส่งใช้น้ำได้เต็มที่ ไม่เหมือนขอมซึ่งผนวกเอาการวางแผนผังเมืองการจัดรูปแบบศิลปะ และการชลประทานเข้าด้วยกัน ฉะนั้นการชลประทานของสุโขทัยสมัยต้นรัฐและประชาชนน่าจะร่วมงานซึ่งกันและกันมากกว่าอย่างอื่น

จุดอ่อนของการชลประทานแบบบารายคือ ความตื้นเขิน อันเนื่องจากการทับถมของตะกอนที่สะสมอยู่นานวัน การทดน้ำโดยแรงดึงดูดมักเกิดการทับถมที่ละเอียดละน้อย ทางลาดเริ่มไม่ชัน น้ำที่เต็มไปด้วยโคลนเลนก็ไหลช้าลง การทดน้ำจะมีประโยชน์ต่อเมื่อ น้ำโคลนตมเป็นปุ๋ยเลี้ยงพื้นดินและเปลี่ยนแปลงผิวดินเป็นระยะ ถ้าโคลนนอนกันเสียหมด น้ำใสที่ไหลไปไม่มีประโยชน์มากนักในการเพาะปลูก^{๔๖} กระนั้นก็ตีเชือกกันน้ำแบบบารายก็ยังช่วยรักษาความชุ่มชื้นส่งน้ำไปยังส่วนที่ต่ำซึ่งเป็นแหล่งทำนาสำคัญ^{๔๗} และมีการชลประทานเป็นอีกแบบหนึ่ง

ภูมิประเทศส่วนที่ต่ำรอบนอก เหมาะกับการทำเหมืองฝาย มีคูคลองและท่อส่งน้ำมากกว่าอย่างอื่น จารึกวัดสรศักดิ์ กล่าวถึงนาอุทิศที่บ้านหัวฝาย^{๔๘} แสดงว่าในท้องที่บางตอนมีการทำเหมืองฝาย เมืองสุโขทัยมีลำน้ำแม่ลำพันโอบเมืองอยู่ด้านหนึ่ง บริเวณที่เลยลำน้ำแม่ลำพันออกไปน่าจะเป็นการทำเหมืองฝาย^{๔๙} นอกจากนั้นยังมีจารึกว่าได้มีการซ่อมท่อน้ำ ไปถึงบางพานให้เสร็จสมบูรณ์เป็นนาเหมืองนาฝาย^{๕๐}

ลักษณะการชลประทานแบบเหมืองฝาย ราษฎรต้องช่วยตัวเองมาก เพราะเป็นผู้กระทำเอง รัฐคอยชี้ทาง ถ้าจะเกี่ยวข้อก็เพียงแต่ให้ความช่วยเหลือเล็กน้อย ดินแดนทางภาคเหนือ ถ้าชาวนา

๔๖. B.Ph. Groslier, *Ibid*, pp. 104-105.

๔๗. นักวิชาการท่านหนึ่งให้ความเห็นว่า การทำนาของสุโขทัยมีเฉพาะ บริเวณสองข้างลำน้ำสายเล็กๆ ไหลจากภูเขาทางทิศตะวันตกลงสู่ลำน้ำยม มากกว่าจะเพาะปลูกในที่ลุ่มสองข้างลำน้ำยม

กู่ ไพฑูรย์ สายสว่าง, *พื้นฐานทางเศรษฐกิจของอาณาจักรสุโขทัย*, เอกสารโรเนียว ในการสัมมนาสังคโลกไค้อ่าวไทย กับการวินิจฉัยปัญหาเศรษฐกิจการเมืองและสังคมสมัยสุโขทัย, หน้า ๓

๔๘. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓ หน้าที่ ๔๔ จารึกวัดสรศักดิ์; จารึกหลักที่ ๓ อ้างถึง "เหมืองแปลงฝายรูปรา"

๔๙. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ เคยทรงสันนิษฐานไว้ว่า คลองแม่ลำพันนั้นมีตลิ่งสูง เวลานั้นขึ้นเต็มก็คงเป็นลำน้ำใหญ่ ถ้าท่านบักทำฝายมีเหมืองแบ่งน้ำไปตามทุ่ง ก็จะทำให้บริเวณสุโขทัยอุดมสมบูรณ์ กู่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เที่ยวเมืองพระร่วง*. (ศิลปบรรณาการ : ๒๔๙๘), หน้า ๑๙๑-๑๙๒

๕๐. จารึกฐานพระอิศวร. กำแพงเพชร

ชาวสวน ไม่รู้จักวิธีทำเมืองฝายและพะนันทดน้ำเข้านาสวน ก็มีชีวิตอยู่ไม่ได้ น้ำจะไหลไปสู่ที่ลุ่ม โดยเปล่าประโยชน์ จึงเรียกลักษณะของการชลประทานแบบนี้ว่า “การชลประทานราษฎร์”^{๕๑} ในที่นี้ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นการประสานกันระหว่างรัฐและราษฎร์ ถ้าเมื่อใดมีการบังคับแรงงานในเรื่องนี้อย่างเข้มงวด คงเป็นการผิดประเพณีเป็นอาพาทของเหตุร้ายที่จะเกิด เช่น เมื่อพ่อขุนเม็งรายให้อ้ายฟ้าเป็นไส้ศึกในเมืองทริภุญชัย อ้ายฟ้าวางแผนให้ชาวเมือง เคียดแค้น กระด้างกระเดื่องต่อพระยายีบา ด้วยการทำการร่น เกณฑ์แรงงานให้ชูดเหมือง ผิดธรรมเนียมแต่ก่อน ผู้คนได้ความเดือดร้อน เมื่อพ่อขุนเม็งรายยกทัพบุก ชาวเมืองก็ไม่เป็นใจสู้รบ พระยายีบาจึงเสียเมือง^{๕๒}

ระบบการชลประทานที่อาศัยคลองส่งน้ำทางด้านตะวันออกและตะวันตกของสุโขทัยใหม่ยังปรากฏให้เห็นถึงปัจจุบัน โดยการตรวจสอบจากภาพถ่ายทางอากาศเมื่อปี ค.ศ. ๑๙๖๙^{๕๓} ได้เห็นลักษณะการแบ่งนาแบบโบราณ โดยใช้คลองคั่นนาเป็นเสมือนเขื่อนทดน้ำ มีแนวทางที่เชื่อได้ว่าเป็นคลองเก่าเชื่อมส่วนหนึ่งของแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านเข้าด้วยกัน ที่ราบระหว่างกลุ่มแม่น้ำทั้งสองนี้ จึงกลายเป็นนาข้าวโดยอาศัยคลองส่งน้ำซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ศรีสัชชนาลัย ส่วนทางเหนือและใต้เมืองสุโขทัยเก่า ฝั่่นนาขยายออกไปด้วยเส้นทาง “ถนนพระร่วง”

“ถนนพระร่วง” เป็นแนวคันดินใหญ่ ทางเหนือของเมือง มีประโยชน์ต่อการชลประทานมากเป็นแนวยาวตั้งแต่กำแพงเพชรถึงสุโขทัย เลยไปถึงศรีสัชชนาลัย ลักษณะของถนนตั้งแต่การสำรวจสมัยรัชกาลที่ ๖ ประมวลได้ดังนี้^{๕๔}

- เห็นได้ชัดเจนว่ามีคูน้ำสองข้างถนน บางแห่งมีน้ำขังบางแห่งไม่มี
- ถนนขาดเป็นตอน (จากภาพถ่ายทางอากาศสมัยปัจจุบัน ขาดเป็นตอนเช่นเดียวกัน แสดงว่าแนวคันดินดังกล่าวถูกสร้างไว้เป็นช่วง)
- มีการใช้บางตอนของถนนเป็นคั่นนา
- มีผู้ปลูกเรือนหรือปลูกต้นกล้วยคร่อมถนนบางแห่ง

๕๑. ไกรศรี นิรมานเหมินทร์, “กฎหมายชลประทานของพ่อขุนเม็งราย”, *วารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์* ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑

๕๒. คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์สำนักนายกรัฐมนตรี *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่*, (โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี : ๒๕๑๔) หน้า ๑๘

๕๓. Bruneau, Michel, *Dynamique des paysages et organisation de l'espace dans la plaine de sukhothai (Thailande)*. *L'Espace géographique*, n'3, 1973 pp. 207-223. Doin, 8 place de l'Odéon, Paris-VI

๕๔. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง, (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร) หน้า ๓๔-๔๘ และข้อมูลจากการทำสำรวจสนาม, รายงานสำรวจของกรมศิลปากร

- บางตอนที่ผ่านทุ่งนา ไถดินกร่อนเข้าเข้าไป เช่น ที่ทุ่งหนองดินแดง อำเภอพรานกระต่าย กำแพงเพชร
- ถนนที่ผ่านป่าสูง แน่นหนา กว้าง เห็นร่องรอยถนนชัดเจน แต่ไม่เห็นเนินสูงเพราะอยู่ในที่ดอน
- บางตอนในที่ราบ เห็นถนนเป็นเพียงพื้นดินราบเรียกว่าสองข้างทางมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นทั้งสองข้าง
- เห็นถนนสูงในที่ลุ่มบางตอน เพราะทำให้พื้นน้ำขึ้นมามาก เกือบท่วมหลังข้าง ดินที่ถนนแน่น
- ความกว้างของถนนตั้งแต่ ๒ วา, ๕ วา ถึง ๑๕ วา
- ดูข้างถนน บางแห่งกว้างเกือบ ๘ ศอก เช่นที่หนองจิก

ลักษณะของ "ถนนพระร่วง" ทั้งหมดนั้น ทำให้เห็นว่า ถนนดังกล่าว เป็นเขื่อนซึ่งค่อนข้างสูงในที่ลุ่มต่ำ และมีคูน้ำอยู่สองข้างถนน แม้ถนนพระร่วงจะทำให้ขนานกับทางน้ำ แต่มีประโยชน์ต่อการชลประทาน คือ เกือบกั้นน้ำและความชุ่มชื้นจากทิวเขาไว้ มีคลองซอยแยกออกไปสมัยปัจจุบันก็ยังปรากฏลักษณะดังกล่าว^{๕๕} ได้เคยสอบถามชาวบ้านแถบนั้นได้ความว่าคลองส่งน้ำจากถนนพระร่วงช่วยในการทำนาทั้งสองฝั่งถนนพระร่วง จึงใช้ทำนาเกือบทั้งสิ้น

จะเห็นว่าลักษณะการชลประทานในส่วนที่ต่ำทั้งหมดที่เสนอมานี้ เป็นแบบเหมืองฝายชุดคูคลองส่งน้ำ ประสมกับการทำเขื่อนสูงกระจายน้ำเป็นทางน้ำสองข้างถนน นับได้ว่ากิจการแบบนี้ เป็นทั้งของราษฎรและรัฐร่วมกัน เข้ากันได้กับสภาพการณ์ของชุมชน บริเวณแถบภาคเหนือของแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไป ซึ่งลักษณะของชุมชนนั้นวัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน ฝ่ายบ้านเมืองหรือคนธรรมดาที่มีจิตศรัทธา มีกำลังทรัพย์พอทำได้มักสร้างวัด อุทิศที่นาให้วัด หรือทำป่าให้เป็นนา ปลูกนาที่นาให้วัดพร้อมทั้งข้าพระหรือศิลาบาล ข้าพระก็ทำนาในที่ของวัด วัดเป็นจำนวนมากมีบ่อน้ำหรือตระพังประจำวัด วัดจึงเป็นชุมชนเบ็ดเสร็จในตัวเอง^{๕๖} การอุทิศที่ให้สร้างวัดก็คือ การขยาย

๕๕. ถนนพระร่วงผ่านจุดที่น้ำแม่โจนพบกับลำห้วยแม่ลำพัน มีคลองหรือลำน้ำตัดผ่านถนนพระร่วงหลายแห่ง คือ คลองแม่สะหวา, คลองแม่ลูกอ่อน, คลองยอน, คลองไผ่ยาสน์, ลำน้ำที่ผ่านวัดไผ่ยาสน์, คลองสระเกษ, คลองท่าหลัก, คลองไฟไหม้, คลองมักกะสัง, แม่น้ำฝากะดาน, คลองควา, ห้วยท่าแพ

๕๖. การสร้างวัดเป็นสัญลักษณ์ของกลุ่มชนซึ่งมาปกครองในเมืองไชยชัย วัดสมัยสุโขทัยตามที่ปรากฏชื่อในศิลาจารึกมี ๑๔ วัด คือ วัดพระมหาธาตุ วัดอรุณภูมิ วัดสะพานหิน วัดข้างล้อม, วัดศรีชม, วัดนครชุม, วัดป่าแดง, วัดป่ามะม่วง, วัดอโศการาม, วัดทักษิณาราม, วัดศรีพิจิครถกัลยาราม, วัดสุรศักดิ์, วัดข้างรอบ, วัดกะทวน, วัดเชตุพน, วัดสังการาม, วัดบูรพาราม, วัดสุวรรณาราม, วัดกัลยาณวนาวาส

ยังมีการสร้างวัดเจติยวิหาร ซึ่งมีได้ระบุชื่อ บางวัดเป็นวัดเล็กมาก บางวัดเป็นวัดอรุณภูมิเพื่อการทำป่าเพื่อกวาวนาเท่านั้น แต่ความสำคัญในแง่ที่เป็นสัญลักษณ์ และศูนย์กลางความเชื่อของชุมชน ก็น่าจะยังคงอยู่

ขอบเขตที่ทำการเกษตรออกไป^{๕๗} รั้วกับราษฎรจึงมีส่วนในการเกษตรกรรมชลประทานร่วมกัน

ตามแนวเส้นทางถนนพระร่วง ปรากฏร่องรอยเมืองร้างและเมืองเก่าอยู่บ้าง เช่น เมืองบางพาน,^{๕๘} เมืองเพชร (ศรีศิริมาศ) และเมืองบางซัง ริมลำน้ำฝากระดาน เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปสวรรคโลก ถึงทางระหว่างวัดโบสถ์กับวัดใหญ่ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า “ในป่าระหว่างวัดโบสถ์กับวัดใหญ่นี้มีบ่ออยู่หลายบ่อ ซึ่งเป็นพยานว่ามีบ้านเมืองอยู่ตามแถบนี้ แต่คงไม่ใช่เมืองต่าน จึงไม่ได้มีคูหรือหิน แม่น้ำเดิมมีเค้าอยู่ว่า ได้เข้ามาจนเกือบถึงริมทางเดิน แต่เดี๋ยวนี้ลำน้ำฝากระดานออกไปอยู่ห่างมากจึงพอสันนิษฐานได้ว่า เมืองที่แถบนี้ต้องย้ายไปเพราะลำน้ำเปลี่ยนร่อง ลำน้ำเก่าขึ้นแห้งไปไม่มีน้ำกินก็ต้องอพยพลงไปหาลำน้ำใหม่”^{๕๙}

ตามแนวถนนพระร่วงเป็นแหล่งปลูกข้าว จึงเป็นแหล่งสำคัญของชุมชน ฉะนั้นถนนพระร่วงไม่ใช่แนวทางการคมนาคมโดยตรง เป้าหมายแรกที่ทำขึ้นคงเป็นคันดินกระจายน้ำเพื่อการเกษตรไม่ให้น้ำท่วมเวลาหน้าฝน และยังมีคลองซอยส่งน้ำ จากคูสองข้างถนนพระร่วง ภายหลังเมื่อชุมชนขยายตัว หน้าที่ของถนนพระร่วง จึงเป็นไปเพื่อการคมนาคมติดต่อ เชื่อมโยงเมืองและหมู่บ้าน

๕๗. วัดและชุมชนเป็นของที่คู่กัน แม้นับปัจจุบัน สองข้างของถนนพระร่วงก็มีวัดและหมู่บ้านอยู่เป็นจำนวนมาก

รายชื่อวัด : วัดช้างล้อม วัดพระพายหลวง วัดวังชนไกร วัดไสยาสน์ วัดชนกาโรค วัดโบสถ์ วัดเจดีย์เจ็ดแถว, วัดหนองจรเข้, วัดสามหลืบ, วัดหนองบัวซ่าง, วัดป่าช้า, วัดพระเจ้าน้องเคียด, วัดหัวนา, วัดหญ้ากร่อน, วัดรางปลา, วัดป่าแดง, วัดนางคาม, วัดวังไฟไหม้, วัดตึกทอง, วัดเตาเหล็ก, วัดบ่อทอง, วัดครองแถวงาม, วัดนาร้อย, วัดศาลาเงิน, วัดเขารังแร้ง, วัดเขาพระศรี, วัดเชิงคีรี, วัดอาวาสน้อย, วัดเขานางทอง, วัดบ้านพรานกระต่ายเหนือ, วัดบ้านพรานกระต่ายใต้ รายชื่อหมู่บ้าน : บ้านปากคลอง, บ้านทุ่งหมุ่คุด, บ้านวังทองแดง, บ้านไสยาสน์, บ้านนงชนไกร, บ้านวังเครือ, บ้านท่าวิเศษ, บ้านสันตอ, บ้านแก่งหลวง, บ้านข่าย่าง, บ้านแม่โจน, บ้านลุ่มระนัง, บ้านปากคลอง, บ้านลานต้นเกลือ, บ้านหนองยาว, บ้านหนองคาไซกั, บ้านคอนโก, บ้านคลองไฟไหม้, บ้านมั่งซัง, บ้านมังกะสัง, บ้านวังมีด, บ้านถนนพระร่วง, บ้านหนองซ่าง, บ้านวัดน้อย, บ้านพรานกระต่ายเหนือ, บ้านหนองแดง, บ้านวังไก่อื่อน, บ้านวังอ้ายฝ้าย

๕๘. เมืองบางพานใกล้เมืองกำแพงเพชร เป็นเมืองชุมเส้นทางติดต่อภายในอาณาจักร เข้าถึงสุโขทัย หรือไปจากบางพานเข้าไปยังแม่สอหรือตาก และที่ติดต่อกับชุมชนในลุ่มน้ำอื่น คือ จากสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย ไปลานนา ตามลำน้ำยมถึงเขตพิษณุโลกที่บางระกำ พิษณุโลกเป็นเมืองชุมเส้นทางสู่เมืองในลุ่มน้ำน่าน อีกทอดหนึ่ง จากพิษณุโลกเดินทางตามลำน้ำถึงเมืองพระบางเขตนครสวรรค์

ดู ศรีศักร วัลลิโภคม, *เรื่องเดิม*, หน้า ๘๘-๘๙, ๙๑-๙๒, ๙๔ การขึ้นสู่ลานนา อาจผ่านทางสะเหลียม และช่องเขาไปยังเมืองเถิน เข้าสู่ลุ่มน้ำวังไปลำปาง ถ้าเลยไปทางตะวันตก ก็เทียบแม่ปิงขึ้นเชิงใหม่, การติดต่อกับแพร่และน่าน ก็โดยผ่านริมเขาไปอุตรดิตถ์จนถึงแพร่ เป็นทางลำบาก แต่ไม่อ้อม และกินเวลานานเหมือนไปทางลำน้ำยม

ดู ไพฑูรย์ สายสว่าง, *เรื่องเดิม*, หน้า ๓-๔

๕๙. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เรื่องเดิม*, หน้า ๑๕๕-๑๕๖

ในชุมชนเกษตรกรรมทั้งหลายเข้าด้วยกัน หัวใจสำคัญของชุมชนเกษตรกรรม คือ การใช้น้ำเพื่อ
การเกษตร จึงต้องทำแนวคันดินนี้ให้สูงใหญ่แน่นหนาและกว้าง ใช้ประโยชน์เป็นถนนได้ในภายหลัง
หลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อจะเชื่อมโยงเมืองทั้งสามเข้าด้วยกัน คือ กำแพงเพชร, สุโขทัย และ
ศรีสัชชนาลัย ฉะนั้นที่จะกล่าวว่าหน้าที่ของถนนพระร่วง เป็นไปเพื่อการคมนาคมและยุทธศาสตร์
โดยตรง ยังเป็นที่น่าสงสัยอยู่ถนนพระร่วงคงจะได้รับการปรับปรุงซ่อมแซมให้มั่นคงแข็งแรงขึ้นใน
สมัยพระเจ้าลิไท มากกว่าจะเป็นการสร้างใหม่ทั้งหมดเพื่อเป็นถนน

กล่าวโดยสรุปคือ ลักษณะการชลประทานของชุมชนสุโขทัยเป็น ๒ แบบ แบบหนึ่งใช้
ระบบบาราย เก็บกักน้ำ และทำทำนบ ฝิ่งท่อ เพื่อนำน้ำมาใช้ในตัวเมือง ส่วนที่สูงจากนั้นน้ำไหลทัน
ไปตามทางลาด สู່ส่วนที่ต่ำ อาศัยระบบเหมืองฝาย เอาน้ำไปใช้ซึ่งเหมาะกับสภาพที่ดินและภูมิศาสตร์
ในบริเวณต่ำลงมา ดังนั้นการชลประทานในเมืองสุโขทัย จึงเป็นความร่วมมือระหว่างรัฐและราษฎร
มิใช่เป็นการเกณฑ์แรงงานจากราษฎรโดยตรง แต่เป็นการควบคุมแรงงานตามความจำเป็น

พิจารณาจากปริมาณเนื้อที่ทำการเพาะปลูก และร่องรอยของการชลประทานทำให้มองเห็น
เห็นว่าคนในชุมชนอยู่กันเป็นหย่อม ตามความอุดมสมบูรณ์ของที่นา กลุ่มคนเหล่านี้มีศูนย์สังคมอยู่
ตามวัดต่าง ๆ ติดต่อกันด้วยแนวทางเชื่อมโยงทางการเกษตรกรรมคูคลอง และแนวเขื่อนคันดิน
คือใยแห่งความสัมพันธ์ทางกายภาพ (Physical Network) ของชุมชน ขอบเขตแห่งอำนาจของ
ชุมชนศรีสัชชนาลัย-สุโขทัย จึงไม่ใหญ่โตกว้างขวางมากนัก หัวใจของแคว้นแคว้นสุโขทัยจริง ๆ ควร
จะเป็นอาณาบริเวณตามแนวทางเชื่อมโยงทางการเกษตรกรรมแท้ ๆ ที่มีเมืองสำคัญเป็นหลัก ได้แก่
พระบางกำแพงเพชร สุโขทัย ศรีสัชชนาลัย ทั้งยัง บางยม และพิษณุโลก

เมืองเหล่านี้เดิมก็เป็นอิสระ มีอำนาจในตัวเอง จะรวมกันในแง่ทางการเมืองก็ต่อเมื่อมี
ผู้นำและรัฐบาลกลางที่สามารถ อยู่ชั่วระยะหนึ่งแล้วก็กลับเข้าสู่สภาพเดิม ทั้งนี้ เพราะยังไม่มีระบบ
ควบคุมทางการเมือง การปกครองอันแน่นอน สภาพการณ์ที่บรรดาเมืองต่าง ๆ มีอำนาจในตัวเอง
นั้น ปรากฏข้อความในจารึกว่า "เมื่อชั่วพระยารามราช ... กว้างขวางรอดทุกแห่ง ... เป็นเจ้าเป็นขุน
อยู่บ้านเมืองขาด ... หลายบันหลายท่อนดั่งเมืองพ ... นกเป็นขุนหนึ่งเมืองคณที หลวงพระบางหาเป็น
ขุนหนึ่ง เมืองเชียงทองหาเป็นขุนหนึ่งเมือง หาเป็นขุนหนึ่ง เมืองบางพานหาเป็นขุนหนึ่ง
เมือง ... หาเป็นขุนหนึ่ง เมืองบางฉลึงหาเป็นขุนหนึ่ง"^{๖๐}

ชุมชนสุโขทัยรวมตัวกับชุมชนในเมืองอื่นกว้างขวางขึ้น มีลักษณะเป็นเพียงแคว้นหนึ่ง
ประจักษ์กับอาณาเขตแคว้นลานนาทางเหนือสุด เกี่ยวต่องเป็นเครือญาติกับเมืองทางลุ่มน้ำ่าน ซึ่ง

๖๐. ศิลาจารึกหลักที่ ๓ ด้านที่ ๒

อยู่ในรัชสมัยอำนาจของลานนา ได้ลงมาก็คือเป็นบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ลักษณะทางวัฒนธรรมต่างออกไป ได้สุดคือ บริเวณซึ่งมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลาง ความกลมกลืนในระหว่างแคว้นต่าง ๆ เหล่านี้ อาศัยความเชื่อร่วมกันคือ พุทธศาสนา แบบลังกาวงศ์ ซึ่งทำให้สุโขทัยมิได้ตรึงกับนครศรีธรรมราช และอาจรวมทั้งดินแดนลุ่มเจ้าพระยาภาคกลางด้วย ภายใต้สภาวะดังกล่าวอำนาจทางการเมือง และทางทหารของสุโขทัยจึงมีขึ้นเป็นครั้งคราว ตามความสามารถของผู้นำและกำลังทหาร^{๖๑} แคว้นสุโขทัยยังมีได้มีระบบการควบคุมอำนาจจริงจังและแน่นอน ความยิ่งใหญ่ของสุโขทัยจึงอยู่ที่ ได้กลายเป็นรัฐผู้นำและศูนย์กลางพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ แม้แต่แคว้นลานนาก็ต้องขอสมณทูตไปจากสุโขทัย^{๖๒} ความเชื่อและศาสนานี้เองเป็นแหล่งอำนาจซึ่งสร้างบารมีให้ฝ่ายปกครองของสุโขทัย คือรูปแบบของกษัตริย์ที่เป็น “ธรรมราชา”

ดังนั้นสังคมสุโขทัยจึงเป็นสังคมของชุมชนเกษตรกรรม ทางฝ่ายบ้านเมืองเข้าควบคุมแรงงานตามความจำเป็น บรรดาผู้คนในอาณาบริเวณต่าง ๆ เขตแคว้นสุโขทัยต่างมีความสัมพันธ์ทางกายภาพในแง่ความเกี่ยวเนื่องกันทางการเกษตร และด้วยเหตุที่เป็นชุมชนเกษตรกรรม กำลังการผลิตด้านอุตสาหกรรมยังไม่มากพอ ประกอบกับมิได้อยู่ในทำเลเส้นทางค้า อำนาจและความยิ่งใหญ่ของสุโขทัยนั้นจึงยังเป็นที่น่าเคลือบแคลง

ธิดา สารยา

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๖๑. ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า เมื่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ขึ้นครองกรุงสุโขทัยได้ทำสงครามชนช้างกับพ่อขุนสามชน เจ้าเมืองลพบุรี ชนสามชนพ่ายแพ้แก่พ่อขุนรามคำแหง ข้อเท็จจริงดังกล่าวแสดงสภาพการแผ่ขยายศักราชที่ ๑๘ ว่าบรรดาเมือง กลุ่มเมืองและแคว้นต่าง ๆ นั้น ต่างสู้รบเพื่อแย่งอำนาจกัน สมเด็จพระเจ้าจารึกตอนหนึ่งว่า “เป็นเจ้าเป็นขุนนั้นด้วยกำลัง” ต่อสมัยพ่อขุนรามคำแหง และพระยาลิไทจึงได้มีความพยายามที่จะใช้นโยบายอื่น รวมดินแดนให้มั่นคง

๖๒. พระมหาสมณะเจ้า สถาปนาพุทธศาสนา (แบบซึ่งมหามคธี หรือ พระอุทุมพรบุปผามหาสวามี รับมาจากลังกา) ไว้ในเมืองสุโขทัย ก่อนหน้านั้นพระมหาสมณะได้เรียนไตรปิฎกกับพระอโณมทัสสี ณ เมืองอโยธยา ภิกษุในสำนักที่ตั้งขึ้นใหม่องค์หนึ่งชื่อ บิยะทัสสี ได้เอาศาสนาไปประดิษฐานในอโยธยา และที่อื่น เรื่องราวก่อนนี้อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๗๔-๑๘๗๕ สอดคล้องกับจารึก ขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงความพยายามของสุโขทัย ที่จะก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำทางด้านศาสนา

ดู กรมศิลปากร, *มรดกศาสนา*.